

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ТАЪЛИМ, ФАН ВА ИННОВАЦИЯЛАР ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**ЎЗБЕК МУМТОЗ
АДАБИЁТИНИ ЎРГАНИШДА
ЯНГИЧА ЁНДАШУВЛАР**

ИЛМИЙ ЙИГИН ЁЗМАЛАРИ

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ, ПРОФЕССОР
БОҚИЖОН ТЎХЛИЕВНИНГ
ЕТМИШ ЁШИГА БАҒИШЛАНАДИ**

**Тошкент
2024**

Мадина Жўраева. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда адабий-илмий ҳаёт ва унинг дунё илм фани ривожигаги ўрни	334
Шаҳноза Тўлағонова. Қадимги туркий тилдаги стереотип бирликлар услубида қаршилантириш ҳамда ўхшатиш	338
Toxir Xamzayev Saparovich. Misr lahjasining ayrim xususiyatlari	342
To'lg'anoy Mamatqulova. Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'ati turk" asarida "qo'shiq" terminining ifodalanishi	346

АДАБИЙ МАНБАШУНОСЛИК ВА МАТНШУНОСЛИК

Солижон Қурбонов. Илмий-танқидий матн манбалари ва Носир Бухорий девонининг қўлёзма нусхалари	350
Nazzora Bekova. BuxDU ARMida saqlanayotgan qadimiy qo'lyozma kitoblar tavsifi	360
Oysara Madaliyeva. Ali Şir Nevai'nin "Hazayinü'l-ma'ani" divani şirlerinin umumiy alfabetik dizimli el yazmalari hususunda	363
Nodir Rahmatullayev. Tazkiralari Vozech yoshligi haqida so'zlaganda	375
Dilafuz Nazarova. Xoja hikoyatlarining manbalari haqida	381
Jahongir Oripov. Durbekning "Yusuf va Zulayxo" dostoni Hazora nusxasi va unda muallif masalasining ifodalanishi	386
Ғиёсиддин Баратов. ЎзРФА Шарқшунослик институти фондида сақланувчи № 9927 рақамли қўлёзма тадқиқи	390
Feruz Eshonqulova. Haydar Xorazmiy "Maxzan ul-asror" dostonining ayrim matniy farqliliklari xususida	394
Aziza Hasanova. "Navoiy, tiling asrag'il..."	398

ИЛОВА

"Девону луғот ит-турк" мақоллари манбашунослик омили сифатида (ШавкатҲАЙИТОВ).....	404
"Кутадгу билиг" дostonидаги мақоллар таснифига доир (Дилдора ТОШПУЛАТОВА).....	410

УЧИНЧИ БЎЛИМ. БОҚИЖОН ТЎХЛИЕВНИНГ ИЛМИЙ ИШЛАРИ

ИЛОВА

“ДЕВОНУ ЛУҒОТ ИТ-ТУРК” МАҚОЛЛАРИ МАНБАШУНОСЛИК ОМИЛИ СИФАТИДА

ҲАЙИТОВ ШавкатАХМАДОВИЧ,
филология фанлари доктори(DSc),

БухДУ ўзбек тили ва адабиёти кафедраси профессори

“Девону луғот ит-турк” – манбашунослик хазинаси. **Азиз Қаюмов, Абдуқодир Ҳайитметов, Алибек Рустамов, Боқижон Тўхлиев** каби устоз олимларнинг тадқиқотларида “Девону луғот ит-турк” туркий халқларнинг қадимги турмуш тарзи, ҳаёт манзаралари, урф – одатлари, иймон-этиқоди, ижтимоий муносабатлари ҳақида маълумот берувчи нодир манба эканлиги “Девон” таркибидаги халқ мақоллари ҳамда ёзма адабиёт намуналарини чуқур таҳлил қилиш орқали асослаб берилган. Академик Азиз Қаюмов талқинича, “Девону луғот ит-турк” да берилган халқ мақолларидан намуналар “Халқ ҳаётининг тажрибасидан келиб чиққан фикрлар жавҳаридир. Инсон фазилати, олийжаноб хусусиятларнинг шарҳи, турмушнинг турли-туманлигини ўрганиб қилинган хулосалардан иборатдир”²¹⁵.

Ижтимоий ҳаётнинг турли-туман манзараларига халқ ўз тажрибасидан келиб чиқиб баҳо бериб борган. Атоқли олим ўз мулоҳазаларини “Девон” дан куйидаги мақолларни келтириш билан асослаган: “Қут – белгиси билиг” – Бахт белгиси илм ва ақлдир. Кишининг тили ҳақида шундай бир мақол келтирилади: “Ардам боши тил” - Одобнинг бошланиши тилдан. Ёки “Қуруқ қошиқ оғизқа йармас” – Қуруқ қошиқ оғизга ёқмас.

Турли-туман ҳаёт кўринишларига халқ ўз тажрибасига кўра баҳо бера борган. Шундай мақоллардан бир-икки мисоллар: “Алп черикда, билга тиракда” – Ботир жангда, олим суҳбатда (синалар). “Куз келиги ёзин балгурур” – Кузнинг келиши ёздан билинар. “Теви силкинса, эшакка юк чиқар” – Туя силкинса, бир эшакка юк чиқар. “Ўт тутунсиз бўлмас, йигит ёзиқсиз бўлмас” – Ўт тутунсиз бўлмас, йигит гуноҳсиз бўлмас ва ҳаказо”²¹⁶

“Девону луғот ит-турк” ни туркий халқлар тарихи, маданияти, урф-одатлари, маънавий-маърифий, ижтимоий-иқтисодий ва адабий – бадиий қарашларининг манбаи сифатида талқин қилиш **филология фанлари доктори Боқижон Тўхлиевнинг** тадқиқотларида яна ҳам кенгроқ назарга ташланади. Олим “Девон” таркибидаги халқ мақолларига фавқулудда бой манбалар сифатида эътибор қаратади. Профессор Б.Тўхлиев “Девону луғот ит-турк” маъзида келган ҳар бир мақолни халқимизнинг ноёб, бебаҳо ёдгорлиги сифатида қабул қилиб, унинг илмий – тарихий ҳамда адабий –

²¹⁵ Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 1-жилд. Энг қадимги даврлардан XV асрнинг II ярмигача. -Тошкент: Фан, 1978. -Б.92

²¹⁶ . Ўша жойда.

эстетик моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилади. Турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳар, қишлоқ ва яйловларини 15 – 20 йиллар давомида кезиб, Маҳмуд Кошғарий ёзиб олган ҳар бир мақолнинг яратилиш даврини ҳаёлда тиклаб, уларни ўз тарихи, ўз замонаси билан алоқадорликда таҳлил қилишга рағбат кўрсатади.

Устоз Б. Тўхлиев фикрича, “Девону луғот ит-турк” дан қуйида матни келтириладиган мақол қабила-уруғчилик даврида яратилган: "Ори қопса, оғуш ақлишур, яғи келсә имрәм тебрәшүр. Фарёд кутарилса, уруғлар тўпланадилар, душман келса, ҳамма йиғилади." ²¹⁷

Олим талқинича, матни келтирилган мақолда шахсий-оилавий ва ижтимоий муаммо уйғун ифодасини топган. Аҳамиятига кўра, Б.Тўхлиев талқинини тўлиқ келтирамиз: “Бу ерда икки хил безовталиқ ҳақидаги мулоҳазалар билдирилган. Дастлаб оилавий можаролар, кейин эса ижтимоий хавф устида гап бораётир. Оила ташвиши фақат шу оилага, шу оила билан бевосита боғлиқ бўлган қариндош-уруғларгагина тегишли. Шунинг учун ҳам бу воқеа муҳокамаси ёки унинг бундан кейинги жараёнларини бартараф этиш учун шу гуруҳнинг йиғилиши, жам бўлиши кифоя қилади. Кейинги қисмда акс этган безовталиқнинг қамрови ва кучи анча баланд. У барча бирга яшайдиганларга, қишлоқ ёки мазкур худуд ичида яшайдиган барчага тегишли. Шунинг учун ҳам уни даф қилиш, йўқотиш айрим бир одам ёки муайян кичик гуруҳга эмас, балки шу ердагиларнинг барчасига оид. Демак, гап кичик бўлак билан бутун орасидаги, янада аниқроқ қилиб айтиладиган бўлса, оила ва халқ, шахсий уй ва бутун бошли юрт, ватан устида бормоқда. Қабила-уруғчилик давридаги бу муносабатларнинг халқ тилида мақол шаклида юзага келиши, шаклланиши, назаримизда, мана шу жараёнлар билан боғлиқ ҳолда юзага келган. Шунга кўра, ушбу мақолни халқимизнинг, бутун туркий халқларнинг ижтимоий тафаккурида сақланиб қолган энг қадимги, нисбатан "қари" мақоллар сирасига киритиш мумкин, деган хулоса пайдо бўлади" ²¹⁸.

Қадимги аждодларимиз табиат, ҳайвонот ва наботот дунёси сирлари, атрофни ўраб турган тоғу тошлар, чўлу биёбонлар, ўрмону чакалакзорлар асроридан мукамал хабардор бўлганлар. Она табиат ҳар бир гўшасининг хос хусусиятларидан келиб чиқиб унга муносабатда бўлишган, қадам босишган. Саҳрода адашмасликнинг ўз қоидалари, тоғу тошлардан

---

²¹⁷. Тўхлиев Б. “Девону луғотит турк” мақоллари манбашунослик омили сифатида. - Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. III Республика илмий-амалий анжумани материаллари. -Наманган, 2020 йил 12-13 июнь. 1-китоб. -Б.64.

²¹⁸. Тўхлиев Б. “Девону луғотит турк” мақоллари манбашунослик омили сифатида. - Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. III Республика илмий-амалий анжумани материаллари. -Наманган, 2020 йил 12-13 июнь. 1-китоб. -Б.64-65.

юришнинг ўз талаблари, ўрмон кезишнинг ўз тамойиллари, сув (дарё ва денгиз) кечишнинг ўз йўриқлари бўлган. Ўрмонда ўсадиган шоҳ-шаббаларнинг, дарахтларнинг муайян кўринишлари ҳаракат йўналишини белгилаш учун компас вазифасини бажарган бўлса, чўл ва биёбонлардаги тошларнинг муайян ҳолатдаги кўринишлари адашмаслик, кўзланган манзилни аниқлаб, йўл босиш учун худди шу вазифани адо этган. Туркий халқларнинг бу борадаги улкан ҳаётий тажрибаси, мислсиз илми, ақл кучи ва ўткир қобилияти уйғунлашган ҳолда халқ мақолларида муҳрланган: “Ула бўлса йўл азмас, билиг бўлса сўз йазмас. – Белги бўлса одам йўлдан адашмайди, ақли бўлса киши сўзда янглишмайди.”

Мазкур халқ мақолини бошлаб берувчи дастлабки сўзни “Девону луғот ит-турк” муаллифи “Чўл ва саҳроларда йўл кўрсатиш учун қўйиладиган тош”, - дея изоҳлайди. Филология фанлари доктори Б. Тўхлиев Махмуд Кошғарий сўз маъноларини шарҳлашда ҳар хил усуллардан фойдаланганлигига мисол тариқасида ушбу мақолни таҳлил қилар экан, куйидаги хулосага келади: “Мазкур мақолни ҳали географик кашфиётларнинг кўплари, жумладан, компасларнинг ҳам яратилишидан кўп асрлар олдин яратилганига ҳеч қандай шубҳа йўқ.”²¹⁹

Шарқ мумтоз адабиёти намуналари мағзида бир хил ҳадиснинг бир неча ўринда турли шаклда келиши кузатилади. Шарқ халқлари адабиётининг улуғ намояндлари адолат ва одилликнинг икки жаҳон сарвари Муҳаммад (с.а.в) наздидаги қиммати, мамлакат ва халқ тақдиридаги чексиз аҳамиятига ўқувчи эътиборини тортиш учун “Бир соатлик адолат инсон ва жин хайлининг ибодатидан яхшироқдир” ҳадисини ўз сўзлари орасида келтирадилар: “Улки унинг зоти била мубоҳидур, хожаи кавнайн дебдурким: “Адли соат хайрун мин ибодати-с-сақалайн”²²⁰. Мазкур ҳадис Шарқ адабиётининг баъзи намуналарида ёки бир асарнинг турли даврларида китобат қилинган қўлёзмаларида “Адли соат хайрун мин ибодати хамсина санатин” – “Бир соатлик адолат эллик йиллик ибодатдан яхшироқдур” шаклида келади”²²¹.

“Девону луғот ит-турк” нинг Солиҳ Муталлибов томонидан тайёрланган нашридан ўқиймиз. “Арпасиз ат ашумас, арқасиз алп ёриг сиюмас. - Арпасиз от қир ошолмайди, ёрдамчисиз йигит жангда енголмайди. Бу мақол ишда ҳамкорликка чақиришга ундаб айтилган”²²².

²¹⁹ Тўхлиев Б. “Девону луғотит турк” мақоллари манбашунослик омили сифатида. – Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. III Республика илмий-амалий анжумани материаллари. -Наманган, 2020, 12-13 июнь. -Б. 65.

²²⁰ علي شير النواني. محبوب القلوب. Сводный текст. – М. – Л. Изд. АН СССР. 1948. – Стр. 8-9.

²²¹ علي شير النواني. محبوب القلوب. Бухоро санъат музейи хазинасидаги 27780-рақамли қўлёзма. – В.5а.

²²² Тўхлиев Б. “Девону луғотит турк” мақоллари манбашунослик омили сифатида. – Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. III Республика илмий-амалий анжумани материаллари. -Наманган, 2020, 12-13 июнь. -Б. 66.

“Девону луғот ит-турк” муаллифи “арпа” сўзини изоҳлаш учун юқорида матн келтирилган мақолга мурожаат қилган “Арқа” сўзи шарҳида эса шу мақолнинг бошқа вариантдан фойдаланган: “Арқасиз алп ёриг сиюмас. – Ёрдамчисиз қахрамон жанг сафини синдиrolмайди”²²³. Профессор Б.Тўхлиев фикрича, “Девону луғот ит-турк” муаллифи мақолларнинг бир-биридан фарқ қилувчи турли шакллари алоҳида ҳолатларда ёзиб олган. Шунинг учун ҳам уларнинг изоҳи бир-биридан фарқланади. Халқ мақолларидаги шаклий ўзгаришлар, яъни улар матндан айрим калималарнинг тушиб қолиши ёки орттирилиши узоқ тарихий жараён маҳсули бўлиб шу типдаги мақолларнинг қадимийлигига етарли далил бўла олади. Матн тарихини чуқур ўрганмасдан, илмий ҳақиқатни аниқлаш мушкил эканлиги матншунос олимларимизнинг тадқиқотларида қиёсий таҳлил орқали чуқур асослаб берилган²²⁴.

Устоз Боқижон Тўхлиев "Авесто" билан ҳам, "Ўрхун-Энасой" тошбитиклари билан ҳам, "Девону луғот ит-турк" таркибидаги меҳнат ва маросим қўшиқлари, ўғитномалар билан ҳам, "Қутадғу билиг", "Ҳибат ул-ҳақойиқ" каби қадим туркий адабиёт дурдоналари билан ҳам, "Шоҳнома" сингари жаҳон адабиётининг нодир намуналари билан ҳам бемалол сирлаша оладиган, миллат тарихини, маърифат ва маданият, адабиёт ва санъат тараққиётининг хос қонуниятларини теран англайдиган нозикдид олим. “Девону луғот ит-турк” нинг Солиҳ Муталлибов таржимасидан ўқиймиз: “Умайқа табінса оғул болур. - Кимки бунга (йўлдошга) ихлос билан қараса, у ўғил кўради, демакдир. Хотинлар яхшилик кутадилар²²⁵. Луғатшунос олим Маҳмуд Кошғарий ушбу мақолни “умай” калимасининг изоҳи учун келтирган. Б. Тўхлиев мақолда “умай” нинг икки маънода келганлиги ҳамда ушбу мақол яратилиш тарихига кўра исломдан олдинги даврларга бориб тақалишини айтиш учун қатор нуфузли луғатлар шарҳини назардан ўтказган²²⁶. Маҳмуд Кошғарий талқинидаги сўзни Ўрхун-Энасой битиктошлари матндан излаб топган. “Девону луғот

---

²²³ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Туркий сўзлар девони. С.Муталлибов таржимаси асосида қайта ишланган, тўлдирилган, ўзгартишлар киритилган мукамал нашри. Нашрга тайёрловчи Қ.Содиқов. -Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017, -Б.64.

²²⁴ Бу хусусда мукамал маълумот олиш учун қаранг. Жабборов Н. Матн тарихини ўрганиш – илмий ҳақиқат мезони. – Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. III Республика илмий-амалий анжумани материаллари. - Наманган, 2020, 12-13 июнь. -Б. 50-58.

²²⁵ Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони. (Девону луғотит турк Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. Масъул муҳаррир Ғ.А.Абдурахмонов. 3 жилдлик, 1-жилд. - Тошкент, ФАН, 1960. -Б.62

²²⁶ Бутанаев В.Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь - Абакан, 1999;

Бутанаев В.Я. Бурханизм тюрков Саяно-Алтая. - Абакан, 2003;
Древнетюркский словарь. Ленинград, Наука, 1969.

ит-турк” нинг турли босқичдаги, турли тиллардаги нашрлари матнини қиёслаб ўрганган. Маҳмуд Кошғарий асарининг академик Алибек Рустамов томонидан амалга оширилган Москва нашри олим қиёсий ўрганган шундай манбалар сирасига киради²²⁷.

Олим илмий, адабий, тарихий манбалардан иқтибос танлашда ҳам маҳорат кўрсатган. Шу маънода узоқ ва давомдор қиёсий-типологияк таҳлиллардан сўнг ўқувчи ҳукмига ҳавола қилинган қуйидаги иқтибос илм аҳлини “Девону луғот ит-турк” устида янада кенгроқ ва чуқурроқ тадқиқотлар яратишга ундайди. “Она-маъбуда кўплаб мифологиялардаги бош аёл илоҳадир, унинг образи қадимий халкларнинг маданиятларида юқори палеолит давридан бошлаб (яъни бундан 35-40 минг йиллар олдин) ниҳоятда аниқ кузатилади, Она-маъбудага табиатнинг бошланиши, унинг ҳосилдорлиги ва мўл-кўллиги рамзи сифатида топинилган. Қадимги туркий ҳамда мўғул халклари ҳам бунда истисно бўлмасдан, уларнинг пантеонида ҳам юксак даражада сифиниладиган Умай илоҳаси (Бўмай, Умайя, Ума, Омай, Отукан). Унинг мўғулча номи Этуген (Итога, Итуге, Ирога) яхши маълум бўлган”²²⁸.

“Агар адабий манбани яхлит бир иморатга қиёсланса, матншунослик унинг пойдеворидир. Адабиётшунослик ана шу пойдевор устига қурилмоғи зарур. Акс ҳолда у пойдеворсиз иншоот сингари омонат бўлиб қолади.”²²⁹, – деб ёзади филология фанлари доктори Нурбой Жабборов.

“Девону луғот ит-турк” нашрларининг матн тарихи билан бевосита алоқадорлигини чуқур ҳис қилган устоз Б. Тўхлиев қабила, уруғ, халқ, миллат номларини қадимийлик нишонаси сифатида фараз қилар экан, таҳлил учун навбатдаги кўчирмаларни “Девону луғот ит-турк” нинг С.Муталлибовнинг таржимаси асосида қайта ишланган, тўлдирилган, ўзгартиришлар киритилган мукаммал нашрдан олади.

“Бир тойин баши ағрїса, қамуғ тойин баши ағримас. – Бир роҳибнинг боши оғригани билан бошқа роҳибларнинг боши оғриб қолмайди. Бу мақол ўртоқлари мувофиқ топиб истаганлари, еган ичганлари ҳолда баъзи бирлари

---

²²⁷ Маҳмуд ал-Кашғари. Диван лугат ат-турк (Свод тюркских слов) : в 3 т. / Пер. с араб. А.Р. Рустамова, под ред. И.В. Кормушина, прим. И.В. Кормушина, Е.А. Поцелуевского, А.Р. Рустамова; Ин-т востоковедения РАН : Ин-т языкознания РАН. Т. 1. -.- (Памятники письменности Востока. СХХVIII. - М. : Вост. лит., 2010.

²²⁸ Умай Богиня-Мать тюркских и монгольских народов://matma.ru/умай-богиня-мат-тюркских-и-монгольских-народов/ народов - Тўхлиев Б. “Девону луғотит турк” мақоллари манбашунослик омили сифатида. – Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. III Республика илмий-амалий анжумани материаллари. - Наманган, 2020, 12-13 июнь. -Б. 67.

²²⁹ Жабборов Н. Матн тарихини ўрганиш – илмий ҳақиқат мезони. – Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. III Республика илмий-амалий анжумани материаллари. -Наманган, 2020, 12-13 июнь. -Б. 51.

буни истамаганликларини англантиш учун қўлланилади”²³⁰. Қадимги халқ мақоли таркибидаги "тойин" сўзини "ислом динида бўлмаганларнинг бошлиғи" маъносига эга эканлигини аниқлаган заҳматкаш олим "Бу мақол ҳам исломдан олдинги даврларда яратилган халқ дурдоналари силсиласига киради", – деган хулосага келади.

Профессор Б. Тўхлиевнинг заҳматкашлиги ва ўзига хос тадқиқ усули илм аҳлини “Девону луғот ит-турк” ни янада теран ва изчил ўрганишга илҳомлантиради. Кенг, чуқур, тизимли таҳлилгина атоқли олим Д.С. Лихачев таъкид этганидек, “Девону луғот ит-турк” матни тарихини том маънода кашф этиш имконини беради.

---

²³⁰ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Туркий сузлар девони. С.Муталлибов таржимаси асосида қайта ишланган, тулдирилган, ўзгартишлар киритилган мукамал нашри. Нашрга тайёрловчи Қ.Содиқов. - Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. -Б.115.